

**ԻՐԱՆԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՆԱՎԹԱՅԻՆ ԿՈՆՍՈՐՑԻՈՒՄԻ ՀԵՏ (1954 Թ.)***

ՀԱՅԿ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

**Բանալի բառեր՝ Միջազգային նավթային կոնսորցիում,
նավթային համաձայնագիր, Բրիթիշ փեթրոլիում,
Մոհամմադ Մոսադեդ, Իրան, ազգայնացում:**

ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հափուկ ծառայությունների՝ մասնավորապես ԿՀՎ-ի և ՄԻ 6-ի կողմից 1953 թ. Իրանում իրականացրած հեղաշրջումը վերջ դրեց երկրում նավթարդյունաբերության ազգայնացման համար ձևավորված շարժմանը և այն ազգային զարթոնքին, որն ի հայտ էր եկել շարժման փարիսերին: Հեղաշրջումից հետո Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը, որն իր ստեղծման օրվանից մինչև Իրանում նավթի ազգայնացումը իրանական նավթի արդյունահանման և արտահանման ոլորտում մենաշնորհային դիրք էր զբաղեցնում՝ կրկին փորձեց վերականգնել իր նախկին ազդեցությունը: Սակայն ԱՄՆ-ի կառավարության ճնշման ներքո ԱԻՆԸ-ը ստիպված էր անդամակցել նավթային ընկերությունների կոնսորցիումին, որն ամբողջովին նոր էջ բացեց Իրանի նավթային արդյունաբերության պատմության մեջ: Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել և վերլուծել հեղաշրջումից հետո Իրանի նավթի շուրջ ծավալված զարգացումները, ինչպես նաև միջազգային խոշոր նավթային ընկերությունների կողմից ստեղծված

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.05.2020: Գրախոսվել է 17.05.2020:

կոնսորցիումի հետ Իրանի կնքած պայմանագրի դրական և բացասական կողմերը, որը երկար տարիներ հակասական գնահատականների է արժանացել բազմաթիվ հետազոտողների կողմից:

1953 թ.-ի օգոստոսի 19-ի հեղաշրջումից և Մոհամմադ Մոսադեղի վարչակարգի տապալումից հետո նոր վարչապետ նշանակված գեներալ Ֆազլուլահ Ջահեդին, ով իր ակտիվ մասնակցությունն ու անմիջական դերակատարությունն էր ունեցել Մոսադեղի տապալման մեջ՝ հեղաշրջումից երեք օր անց ԱՄՆ կառավարությունից տնտեսական և ֆինանսական օգնություն խնդրեց: ԱՄՆ կառավարությունն Իրանում իր դեսպան Լոյ Հենդերսոնի միջոցով տեղեկացրեց, որ պատրաստ է ընդառաջել նոր վարչապետի խնդրանքին և տրամադրել անհրաժեշտ ֆինանսական օգնություն¹: Բրիտանական կողմը դեմ չէր նման ֆինանսական օգնությանը, որպեսզի իրանական նոր կառավարությունը ուրքի կանգներ, սակայն նրանց անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ այդ դրամական պարգևները կարող էին Ջահեդինին հուսադրել, թե առանց նավթի խնդրի լուծման էլ հնարավոր է իր իշխանությունը պահպանել: Բրիտանական վերնախավը շատ լավ հասկանում էր, որ միայն տնտեսական և ֆինանսական ճնշման միջոցով կարող են իրանական կառավարությանը իրենց պայմանները թելադրել, այդ իսկ պատճառով

¹ The Ambassador in Iran (Henderson) to the Department of State, Foreign Relations of the United States (այսուհետ՝ FRUS), United States Department of State, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No. 353, p. 766.

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d353>

բարենպաստ հնարավորությունը, որն ի հայտ էր եկել հեղաշրջման արդյունքում՝ չէին ցանկանում ձեռքից բաց թողնել: Մյուս խնդիրն այն էր, թե արդյո՞ք հնարավոր էր Զահեդիի կառավարությունից հավաստիացում ստանալ, որ տրվող օգնության դիմաց Զահեդին իրեն պարտավորված զգա շուտափույթ լուծելու նավթի խնդիրը²:

1953 թ. օգոստոսի 31-ին իրանում ԱՄՆ դեսպան Լոյ Հենդերսոնի և վարչապետ Զահեդիի հանդիպումից հետո հայտարարվեց, որ Թրումենի ծրագրի «չորրորդ կետով» իրանին տրվող օգնությունը կշարունակվի և 1954 թ.-ի ֆինանսական տարում կկազմի 23,4 մլն դոլար: Սեպտեմբերի 5-ին ԱՄՆ-ն իրանի հաղեպ իր «առատաձեռնությամբ» բոլորին ավելի զարմացրեց՝ իրանին այսպես կոչված «արտակարգ կարիքների» համար տրամադրելով ևս 45 մլն ամերիկյան դոլար³:

Այսպիսով Մեծ Բրիտանիան տեսնելով ԱՄՆ կառավարության նման ակտիվ ջանքերը և իրանի կրկին բարեկամական տրամադրվածությունը դեպի Արևմուտքը՝ նույնպես սկսեց ակտիվ գործունեություն ծավալել իրանում վերջին զարգացումների հետևանքով իր թուլացած դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ:

Իրականում բրիտանական կառավարությունը հասկանում էր, որ հապաղելու դեպքում ամերիկյան նավթային ընկերությունները կփորձեն իրենց շահերի

² Memorandum of Conversation, by the Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian, and African Affairs (Byroade), FRUS, United States Department of State, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No. 355, p. 767.
<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d355>

³ Iran, allotment to, for technical assistance, «Department of State Bulletin», Sep. 14, 1953, Vol.29, part 1, p. 350.

համար օգտագործել իրանում ստեղծված նոր իրադրությունը, երբ իրանական կառավարությունը կրկին պատրաստ էր նավթային արդյունաբերությունը հանձնել օտարերկրացիների տնօրինությանը:

Սակայն այդ ամենով հանդերձ նավթային խնդրի լուծման նման շտապողականությունը չէր կիսում վարչապետ Զահեդին: Նա իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հենդերսոնի հետ վերոնշյալ հանդիպման ժամանակ հայտարարել էր, թե նավթի խնդրի լուծման հարցում այսչափ շտապողականությունն իր համար ինքնասպանության նման մի բան է, հետևաբար թե ԱՄՆ և թե բրիտանական կառավարությունները պետք է գիտակցեն, որ եթե նա այս պահին որևէ պայմանագիր ստորագրի, ինչն անկասկած ժողովրդի կողմից դիտարկվելու է որպես դավաճանական քայլ՝ ապա իր կառավարությունը կտապալվի⁴:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ իրանում հեղաշրջումից և Մոսադեդի իշխանության տապալումից դեռ երկու շաբաթ էլ չէր անցել և իրանցիների ազգայնական ոգին դեռ չէր մարել և այդ հանգամանքն էր, որ խանգարում էր Զահեդիին: Այդ հանգամանքը շատ լավ գիտակցում էր նաև ամերիկյան կողմը, և գիտեր, որ յուրաքանչյուր անզգույշ քայլ կարող էր անդառնալի հետևանքների պատճառ հանդիսանալ:

Նման մտահոգություն է հայտնվում նաև ԱՄՆ պետքարտուղարի խորհրդական Բեյրոուդի՝ քաղաքական նախագծերի տնօրենին հասցեագրված նամակում, որտեղ նշված է. «Իրանում հեղափոխության վտանգ կա

⁴ The Ambassador in Iran (Henderson) to the Department of State, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No.360, p.778

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d360>

և այդ հեղափոխությունը ազգայնական արմատներ ունի, որի ալիքը կարող է տարածվել ամբողջ Ասիայով: Դոկտոր Մոսադեդի գնալը և Զահեդիի գալը ոչինչ չի փոխում: Տոնելու պատճառ չկա, քանզի Իրանի խնդիրը դեռ չի լուծվել, և չպետք է Զահեդիի վրա ճնշում գործադրվի, որպեսզի վերջինս շտապ նավթի շուրջ բանակցություններ սկսի»⁵:

Սակայն ինչպես նշում է բրիտանացի հեղինակ Լ. Էլվել-Սաթոնը՝ իրականում Զահեդիի կառավարությունը ոչինչ էլ չէր անում, որպեսզի շահեր հասարակական համակրանքը և որ զանգվածային ձերբակալությունները և մահապատժի դատավճիռները դարձել էին սովորական երևույթ⁶: Այնուամենայնիվ Զահեդիի վարած նման կոշտ քաղաքականությունը կարծես տվեց Արևմուտքի համար սպասելի արդյունք, քանզի որոշ ժամանակ անց, տեսնելով, որ ոչ Մոսադեդի կողմնակիցների և ոչ էլ Թուրե կուսակցության կողմից նշանակալի արձագանք չկա՝ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները ակտիվ լծվեցին գործի՝ լուծելու նավթային խնդիրը: 1953 թ. օգոստոսի 27-ին ԱՄՆ-ի անվտանգության խորհրդի նիստում առաջարկվեց Հերբերտ Հուվեր-կրտսերի թեկնածությունը որպես նավթի հարցերով բանակցող⁷:

Հուվերի՝ որպես հիմնական բանակցող ընտրվելուց մեկ շաբաթ անց բրիտանական կողմը հայտարարեց, որ

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Элвелл-Саттон 1956: 393.

⁷ Memorandum by the Special Assistant to the President for National Security Affairs (Cutler) to the Secretary of State, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, Vol. 10, No 363: 789.

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d363>

պատրաստ է համագործակցության ամերիկյան կողմի հետ, որպեսզի նավթի հարցը շուտափույթ լուծում ստանա, սակայն միևնույն ժամանակ իրանական խնդրի լուծման համար երեք նախապայման առաջ քաշեց: Առաջինն այն էր, որ Իրանը պետք է տուգանք վճարեր նավթի ազգայնացումից հետո ԱԻՆԸ-ի գործունեության կասեցման համար, երկրորդ՝ Իրանի հետ ապագայում կնքվելիք գործարքը չպետք է ավելի լավ ու նպաստավոր լիներ մյուս նավթ արդյունահանող երկրների հետ կնքված պայմանագրերից և երրորդ՝ կարգավորվող խնդիրը չպետք է ազդեր ԱԻՆԸ-ի կողմից բրիտանական կառավարությանը տրվող հարկային վճարների վրա⁸:

1953 թ. սեպտեմբերի 25-ին և 26-ին ԱՄՆ-ի և բրիտանական կառավարությունների միջև Իրանի նավթի շուրջ ոչ պաշտոնական բանակցություններ սկսվեցին⁹: Երկու կողմերն էլ սկզբում հակված էին այն կարծիքին, որ դեռ ժամանակը չէ Իրանի հետ երկարաժամկետ պայմանագիր կնքելու և առայժմ ավելի նպատակահարմար է Համաշխարհային բանկի կողմից երկու տարի առաջ ներկայացված հիմունքներով պայմանագիր կնքել: Այդ ծրագիրը կայանում էր նրանում, որ մի անկախ ամերիկյան ընկերություն Համաշխարհային բանկի վերահսկողության ներքո պետք է ստանձներ ամբողջ պատասխանատվությունը և արդյունահանվող նավթը վաճառեր Միջին Արևելքում

⁸ The Secretary of State to the Embassy in Iran. Washington, September 23, 1953, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No.369, p. 809.

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d369>

⁹ The Secretary of State to the Embassy in Iran, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No.371, p. 806.

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d370>

գործունեություն ծավալած նավթային ընկերություններին¹⁰: Սակայն Իրանում ԱՄՆ դեսպան Լ. Հենդերսոնը, տեղեկանալով այդ մասին, անհամաձայնություն հայտնեց և պնդեց, որ նման ժամանակավոր պայմանագիրն Իրանին կդնի քաղաքական անկայունության մեջ և այդ դեպքում Իրանում օտարերկրյա և մասնավոր ներդրումները կդադարեն¹¹:

Իրականում Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարությունը հակված էր այն բանին, որ այժմ ամենահարմար պահն է, որպեսզի Իրանին համոզեն վերջնական պայմանագիր կնքել, իսկ հակառակ պարագայում ժամանակավոր պայմանագիրն այնպիսին պետք է լիներ, որ բաժնետոմսերի 50 % պատկաներ Անգլո-իրանական նավթային ընկերությանը¹²: Անդրադառնալով այդ ժամանակավոր պայմանագրի դրույթներին՝ իրանցի հետազոտող Մոհամմադ Ալի Մովահեենդն իր «Նավթի խանգարված քունը» գրքում նշում է, որ ակնհայտորեն ԱՄՆ-ի կողմից ժամանակավոր պայմանագրի՝ որպես բանակցությունների նախահիմք ընդունելու առաջարկը կատարվել էր զուտ բրիտանական կողմի «տրամադրությունները շոշափելու» և հասկանալու համար¹³: Այդ ամենից մի քանի օր անց, օգոստոսի 7-ին

¹⁰ **Նույն տեղում:**

¹¹ **The Secretary of State to the Embassy in Iran, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No. 371, p. 807.**

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d371>

¹² **The Secretary of State to the Embassy in Iran, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No. 373, p. 809.**

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d373>

¹³ **محمد، ١٣٨٢، ٢٨٩.**

Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էնթոնի Իդենն ամերիկյան կողմին հղած նամակում հստակ հայտարարել էր, որ բրիտանական կառավարությունը նախքան նավթի խնդրի լուծումը, առաջնահերթ է համարում երկու երկրների՝ Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների վերահաստատումը և որ մինչև երկու երկրների միջև չվերականգնվեն դիվանագիտական հարաբերությունները, բրիտանական կողմը չի նստի բանակցության սեղանի շուրջ¹⁴:

Իրանական կառավարության հետ բանակցելու նպատակով Հուլերը Թեհրան մեկնելու ճանապարհին Լոնդոնում կանգ չառավ՝ մտավախություն ունենալով, որ իրանական կողմից այն կարող է ընկալվել որպես բրիտանացիների հետ դավերի նյութում¹⁵: Իրանական պաշտոնական «Էթելաաթ» թերթը մեջբերելով Հուլերի խոսքերը Թեհրան մեկնելու վերաբերյալ՝ նշում էր. «Ամենակարևոր գործը, որը պետք է կատարեմ այն է, որ գեներալ Ջահեդիի կառավարությանը ծանոթացնեմ նավթի խնդրի լուծման նյութական և բարոյական արդյունքների հետ»¹⁶:

1953 թ. հոկտեմբերի 17-ին Հուլերը ժամանեց Թեհրան և հանդիպումներ ունեցավ նախ Իրանի արտաքին գործերի նախարարի հետ, այնուհետև վարչապետ Ջահեդիի հետ¹⁷: Հոկտեմբերի 22-ին Հուլերը

¹⁴ The Secretary of State to the Embassy in Iran, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No. 372, p. 808.

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d372>

¹⁵ Bamberg 1994: 491.

¹⁶ اطلاعات، مورخ ۱۹ مهر ماه، ۱۳۳۲.

¹⁷ موجد، ۲۸۹، ۱۳۸۴.

Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էնթոնի Իդենն ամերիկյան կողմին հղած նամակում հստակ հայտարարել էր, որ բրիտանական կառավարությունը նախքան նավթի խնդրի լուծումը, առաջնահերթ է համարում երկու երկրների՝ Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների վերահաստատումը և որ մինչև երկու երկրների միջև չվերականգնվեն դիվանագիտական հարաբերությունները, բրիտանական կողմը չի նստի բանակցության սեղանի շուրջ¹⁴:

Իրանական կառավարության հետ բանակցելու նպատակով Հուլիսի 1-ին Թեհրան մեկնելու ճանապարհին Լոնդոնում կանգ չառավ՝ մտավախություն ունենալով, որ իրանական կողմից այն կարող է ընկալվել որպես բրիտանացիների հետ դավերի նյութում¹⁵: Իրանական պաշտոնական «Էթելաթ» թերթը մեջբերելով Հուլիսի խոսքերը Թեհրան մեկնելու վերաբերյալ՝ նշում էր. «Ամենակարևոր գործը, որը պետք է կատարեմ այն է, որ գեներալ Ջահեդիի կառավարությանը ծանոթացնեմ նավթի խնդրի լուծման նյութական և բարոյական արդյունքների հետ»¹⁶:

1953 թ. հոկտեմբերի 17-ին Հուլիսը ժամանեց Թեհրան և հանդիպումներ ունեցավ նախ Իրանի արտաքին գործերի նախարարի հետ, այնուհետև վարչապետ Ջահեդիի հետ¹⁷: Հոկտեմբերի 22-ին Հուլիսը

¹⁴ The Secretary of State to the Embassy in Iran, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No. 372, p. 808.

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d372>

¹⁵ Bamberg 1994: 491.

¹⁶ اطلاعات، مورخ ۱۹ مهر ماه، ۱۳۳۲.

¹⁷ محمد ۲۸۹، ۱۳۸۴.

հանդիպեց նաև նավթի հարցերով հատուկ հանձնաժողովի հետ¹⁸: Նշված հանձնաժողովի անդամներից Մանուչեիր Ֆարմանֆարմայանն իր հուշերում անդրադառնալով Հուլերի այցելությանը՝ գրում է. «Հանձնաժողովը ԱՄՆ-ի դեսպանատանը երկու հանդիպում ունեցավ Հուլերի հետ և այդ ընթացքում Հուլերի կողմից ակնհայտ փաստարկներ ներկայացվեց և մենք չկարողացանք որևէ բան ասել: Նա կարծես մեր ուսուցիչը լիներ դասարանում, իսկ մենք նրա աշակերտները, ովքեր սեղանի շուրջ նստած լսում էին»¹⁹: Մերձավորարևելյան խնդիրների մասնագետ, պրոֆեսոր Բենջամին Շվադրանի կարծիքով Հուլերն այդ պահին դարձել էր գործիք, ով բրիտանական կողմի և իրանական կառավարության առաջարկները և հակափաստարկները միևնույն ժամանակ ամերիկյան կառավարության կողմից ընդունվելով կամ մերժվելով՝ մի կողմից մյուսին էր հանձնում²⁰: Թեհրան կատարած իր այցելությունից հետո Հուլերը Անգլո-իրանական նավթային ընկերության ղեկավարությանը հասկացնել տվեց, որ ԱԻՆԸ-ի միայնակ վերադարձը Իրան պարզապես անհնար է և որ Թեհրանում իր բանակցությունները հանգեցնում են իրեն այն մտքին, որ խնդրի լուծումը միայն կարող է լինել Իրանում մի քանի

¹⁸ Նավթի խնդրով զբաղվող վարչապետին կից հատուկ հանձնաժողովը վարչապետ Զահեդիի կողմից ձևավորվել էր Հուլերի Իրան ժամանելուց երկու շաբաթ առաջ, որի կազմի մեջ մտնում էին մեջլիսի պատգամավորներ Ֆաթուլահ Նաֆիսին, Հոսեին Փիրնիան, Նասրոլահ Զահանգիրը, ինչպես նաև հայտնի փաստաբան Աբու Ֆազլ Լեսանին և ֆին. նախարարության նավթային բաժանմունքի տնօրեն Մանուչեիր Ֆարման-Ֆարմայանը (տե՛ս .^{۴۱۷} روحانی)

¹⁹ ۷۳۳، ۱۳۷۳ فرماتفرمایان

²⁰ Shwadrان 1955: 181.

ընկերությունների ներկայացվածության միջոցով: Դա հստակ երևում է ԱԻՆԸ-ի նախագահ Վիլիամ Ֆրեյզերի՝ միջազգային նավթային կորտեյի անդամներին ուղղված հրավեր-նամակից, որում Ֆրեյզերը նրանց առաջարկում է հանդիպել Լոնդոնում՝ նավթի շուրջ ոչ պաշտոնական բանակցություններ վարելու նպատակով²¹:

Այդ ընթացքում մոտ մեկ ամիս տևած բանակցություններից հետո 1953 թ. դեկտեմբերի 5-ին Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների միջև կրկին վերահաստատվեցին դիվանագիտական կապեր, որոնք խաթարվել էին դեռ 1951 թ. ապրիլ ամսից²²:

1954 թ. փետրվարին սկսված Լոնդոնում ոչ պաշտոնական բանակցությունների արդյունքում համաձայնություն ձեռք բերվեց նավթային կորտեյի անդամների և ԱԻՆԸ-ի միջոցով ձևավորել Միջազգային նավթային կոնսորցիում²³: Իսկ արդեն կոնսորցիումի և Իրանի միջև պաշտոնական բանակցությունների առաջին փուլը հենց Իրանում՝ սկսվեցին նույն տարվա ապրիլի 14-ին և տևեցին հինգ շաբաթ՝ մինչև մայիսի 18-ը²⁴: Այդ ընթացքում Կոնսորցիումի պատվիրակության ղեկավարն էր Հովարդ Փեյջը՝ «Ստանդարդ օիլ օֆ Նյու

²¹ Letter to E. Holman, Standard Oil of New Jersey from A. E. C. Drake, Anglo-Iranian Oil Co., Ltd., dated December 3, 1953, *The International Petroleum Cartel, The Iranian Consortium and U.S. National Security*, 1974, February 21, p. 56.

<https://archive.org/details/TheInternationalPetroleumCartelTheIranianConsortiumAndU.S.NationalSecurity>

²² Doty Robert, «The New York Times», 1953, December 5.

²³ Letter to Stanley N. Barnes from Hillyer Brown, Standard Oil of California, February 18, 1954, *The International Petroleum Cartel, The Iranian Consortium and U.S. National Security*, 1974, February 21, p.80. <https://archive.org/details/TheInternationalPetroleumCartelTheIranianConsortiumAndU.S.NationalSecurity/page/n87/mode/2up>

²⁴ Bamberg 1994: 498:

Ջերսիից»²⁵: Բանակցությունների վերջնական արդյունքում ձևավորված Միջազգային նավթային կոնսորցիումում բաժնետոմսերը բաշխվեցին հետևյալ կերպ. ԱԻՆԸ (հետագայում վերանվանվեց «Բրիթիշ պեթրոլիում»)՝ 40%, Անգլո-հոլանդական «Ռոյալ Դաթ Շելլ»՝ 14%, ամերիկյան հինգ ընկերություններին («Սթադարթ օյլ օֆ Նյու Ջերսի», «Սոքոնի մոբիլ օյլ», «Սթանդարթ օյլ օֆ Բալիֆորնիա», «Թեքսաս օյլ», «Գալֆ օյլ քորփորեյշն») բաժին հասավ 40%, այսինքն յուրաքանչյուրին 8%: Բաժնետոմսերի 6% էլ տրվեց ֆրանսիական «Քոմիանի ֆրանսեզ դե փեթրոլ» ընկերությանը²⁶: Հետագայում ամերիկյան ընկերություններին տրված բաժնետոմսերի 40%-անոց փաթեթը վերաբաժանվեց՝ որպեսզի բաժնեմաս հատկացվի նաև ամերիկյան 9 անկախ ընկերություններին: Այդ ընկերություններին հատկացվող 5%-անոց փաթեթից «Ռիչֆիլդ օյլ քոմիանին», որը պատկանում էր «Սենքլեր և Սիթիզ սերվիզ» ընկերություններին՝ ստացավ 1/4 մասը, «Ամերիքն ինդիփենդենթ քոմիանին»՝ 1/6, իսկ մնացած մյուս 7 ընկերությունները՝ այդ թվում «Փըսիֆիք վեսթերն քոմիանին»՝ 1/12 մասը²⁷: Ինչպես նշում է պրոֆեսոր Ռոբերտ Էնգլերն իր «Նավթի քաղաքականությունը»

²⁵ Biography of Howard W. Page, Multinational corporations and United States Foreign Policy, Hearings, February 20, 21, March 27, 28, 1974, p. 280: https://books.google.am/books?id=49vFSKZfmoWC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

²⁶ Norouzi, The Mossadegh Project, Forming a Consortium, William Fraser's Statement to AIOC Stockholders, <http://www.mohammadmossadegh.com/news/anglo-iranian-oil-company/sir-william-fraser/>

²⁷ Элвелл-Саттон 1956: 395.

գրքում այդ զիջումով ամերիկյան կառավարությունը ձգտում էր ինչ որ չափով իր ուսերից թոթափել ՄՆԿ-ի հանդեպ ստանձնած «խնամակալության» ամբողջական պատասխանատվությունը²⁸:

1954 թ. սեպտեմբերի 19-ին իրանական կառավարության ֆինանսների նախարար Ալի Ամինին ստորագրեց ՄՆԿ-ի հետ պայմանագրի վերջնական տեքստը և ներկայացրեց մեջլիսի հաստատմանը: Նույն թվականի հոկտեմբերի 21-ին ընդամենը հինգ օր տևած քննարկումներից հետո իրանական մեջլիսը 113 կողմ, 5 դեմ և 10 ձեռնպահ ձայներով վավերացրեց պայմանագիրը²⁹:

Նշենք, որ սկզբնական շրջանում Զահեդին փորձում էր խուսափել, որպեսզի պայմանագիրը հանձնվեր մեջլիսի հաստատմանը, սակայն այն ժամանակվա սահմանադրության 24-րդ կետը հաստատում էր, որ ցանկացած պայմանագիր՝ լինի առևտրական, արդյունաբերական և այլն, պետք է տրվի մեջլիսի վավերացմանը: Այլ խոսքով ասաց Իրանի Սահմանադրությունը արգելում էր իրանական նավթի տրամադրումը օտարերկրացիներին, սակայն այդ արգելքը լուծվեց բանաձևի մշակման միջոցով, ըստ որի կոնսորցիումը ստեղծում էր երկու ընկերություն, որպեսզի վերջիններս իրանական կառավարության անունից նավթի արդյունահանում և վերամշակում իրականացնեն³⁰:

Այսպիսով կոնսորցիումի հետ պայմանագիրը կնքվում էր 25 տարի ժամկետով՝ այսինքն մինչև 1979 թ.-

²⁸ Engler 1969: 208.

²⁹ Иванов 1965: 184; Элвелл-Саттон 1956: 407.

³⁰ ١٣٨٤، ٢٧٢ محمد

ը և ցանկության դեպքում կարող էր երկարացվել մինչև 1994 թ.: Կոնսորցիումին տրամադրվող տարածքը գրեթե նույնն էր, ինչ նախկին Անգլո-իրանական նավթային ընկերությանը՝ մոտավորապես մոտ 100 000 քառակուսի մղոն: Կարևորագույն նորույթ էր հաղիսանում այն հանգամանքը, որ կոնսորցիումին տրամադրվող տարածքի մեջ ներառվում էին Պարսից ծոցի ափերից երեք մղոն ջրային տարածք, ինչպես նաև ծոցի ութ կղզիներ՝ ներառյալ Ղեշմ կղզին³¹: ՄՆԿ-ի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն իրանական նավթի շահագործումից ստացված եկամուտները բաշխվելու էին 50:50 սկզբունքով, այսինքն իրանական կառավարությունը ստանալու էր կոնսորցիումի կողմից արդյունահանվող նավթի վաճառքից գոյացած եկամուտների 50%-ը: Ըստ պայմանագրի Աբադանի նավթավերամշակման գործարանը և նրան կից կառույցները հանձնվում էին ՄՆԿ-ի տրամադրության տակ և իրանական ամբողջ նավթային արդյունաբերությունից ազգայնացված էին մնում մի ոչ մեծ տարածք ինչպես նաև Քերմանշահից հյուսիս գտնվող նավթագտարանը: Պայմանագրի լրացուցիչ կետով Իրանական ազգային նավթային ընկերությանը թույլ էր տրվում կոնսորցիումի տարածքով անցնող նավթամուղեր կառուցել, ինչպես նաև օգտվել կոնսորցիումի նավթամուղային համակարգից³²: Նավթի արդյունահանման առումով երաշխավորվում էր, որ

³¹ ՄՆԿ-ի հետ Իրանի պայմանագրի ամբողջ տեքստը տես՝ Full text of "1954 Iran Oil Consortium Document"

https://archive.org/stream/1954IranOilConsortium/1954%20Iran%20Oil%20Consortium_djvu.txt

³² **Նույն տեղում:**

առաջին տարվա ընթացքում արտահանման համար կարդյունահանվի 17,5 մլն խորանարդ մետր՝ այսինքն 15 մլն տոննա նավթ, երկրորդ տարում՝ 27,5 մլն, երրորդ տարում՝ 35 մլն տոննա: Այսինքն երեք տարվա ընթացքում նավթի արդյունահանման ծավալները պետք է հասցվեր 68 մլն տոննայի³³:

Ավստրիացի հեղինակ Հանս Քրոնբերգերն անդրադառնալով իրանական նավթի խնդրի լուծմանը՝ նշում է, որ իրանական նավթի 50:50 գործարքը շատ հեռու է Վենեսուելայի հետ նույն գործարքից: Առաջին անգամ գործարքի երկու կողմերը միմյանց հավասար էին կանգնած, որոնք հավասար իրավունքներով էին միմյանց հետ երկխոսում և գործարք կատարում³⁴:

Կոնսորցիումի հիմնական ձեռքբերումներից էր հանիսանում այն, որ իրանական կառավարությունը հրաժարվում էր իրանում նավթի արդյունաբերության անմիջական վերահսկողությունից և համաձայնվում էր այն հանձնել կոնսորցիումին: Արտասահմանում նավթի իրացումը նույնպես դառնում էր կոնսորցիումի մենաշնորհը: Բացի այդ կոնսորցիումն ազատվում էր նաև աշխատակիցների համար կացարանների կառուցման, առողջապահական խնդիրների ապահովման, աշխատակիցներին քաղաքացիական տրանսպորտով ապահովման, նրանց տեխնիկական վերապատրաստման հարցերից: Այդ ամենը պետք է իրականացներ իրանական ազգային նավթային ընկերությունը: Դա կոչվում էր ԻԱՆԸ-ին

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Խ.Պ. Կրոնբերգ, 1981, Կրոնբերգ

«պատասխանատու առաքելության տրամադրում»³⁵։ Իրանցի հեղինակ Ահմադ Ռասեխի Լանգրուդին իր «Նավթի ալիք» գրքում նշում է. «Իրանական ազգային նավթային ընկերությունը կոնսորցիումի հետ համեմատած միայն սեփականատիրոջ անունն էր քարշ տալիս, և նրա իրավասությունները խիստ սահմանափակ էր»³⁶։ Ինչ վերաբերվում է Անգլո-իրանական նավթային ընկերությանը, ապա չնայած այն հանգամանքին, որ ԱԻՆԸ-ին էր պատկանում ընդամենը բաժնետոմսերի 40%-ը՝ այնուամենայնիվ այն բավական շահած դուրս եկավ այդ պայմանագրից։ Նախ բրիտանական կառավարությունը հասավ նրան, որ այսուհետ Իրանին վճարումները պետք է իրականացվեր բրիտանական դրամական արժույթով՝ ֆունտ սթերլինգով, ընդ որում բրիտանական կառավարությունը ֆունտը դոլարի փոխանակելու որոշակի չափ էր սահմանում։ Դա նշանակում էր, որ Իրանին թույլատրվում էր «անհրաժեշտ» ապրանքներ ձեռք բերել դոլարային գոտում միայն այն դեպքում, եթե տվյալ ապրանքը չլիներ ֆունտային գոտում³⁷։ ԱԻՆԸ-ին տրվող վերջնական փոխհատուցման վերաբերյալ նույնպես Իրանի և բրիտանական կառավարության միջև վերջնական համաձայնություն ձեռք բերվեց, ըստ որի Իրանը պարտավորվում էր 1957 թ. հունվարի 1-ից տաս տարվա ընթացքում ԱԻՆԸ-ին վճարել 25 մլն ֆունտ

³⁵ Элвелл-Саттон 1956: 401.

³⁶ ۲۶۰، ۱۳۸۶، راسخی لانگرودی

³⁷ The Ambassador in Iran (Henderson) to the Department of State, FRUS, Iran, 1952-1954, Vol. 10, No. 463, p. 1006

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10/d463>

սթերիլիզ³⁸: Բացի այդ նա ԱԻՆԸ-ը բաժնետոմսերի 60 % զիջելու համար մյուս ընկերություններից ստանալու էր 600 մլն դոլար, որի 15 % վճարվելու էր կանխիկ՝ 18 ամսվա ընթացքում, մնացածը՝ յուրաքանչյուր վաճառված նավթի բարելից տաս ցենտի միջոցով³⁹:

Պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո սկսվեցին կոնսորցիումի կողմից նավթի արդյունահանման, վերամշակման և և արտահանման աշխատանքները: Ըստ խորհրդային հետազոտող Ա. Արաբաջյանի՝ այդպիսի հնարավորություն նրանք ստացան ի շնորհիվ այն բանի, որ Իրանում նավթի շուրջ առաջացած ճգնաժամի տարիներին իրանցի ինժեներները և մասնագետները կարողացան ապահովել բավական բարձր տեխնիկական պահպանվածությունը թե նավթային գոտիներում և թե Աբադանի նավթագտարանում⁴⁰:

Կոնսորցիումի ֆինանսական հզորությունը, նավթի իրացման և տրանսպորտային միջոցների լայն ցանցը հնարավորություն տվեց նրանց կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնել և կտրուկ ավելացնել նավթի արդյունահանումը: Եթե ՄՆԿ-ին միայն 1955 թ.-ին հաջողվեց Իրանում արտահանել 16 մլն տոննա նավթ, ապա մեկ տարի անց այդ թիվը հասավ 26 մլն տոննայի, 1957 թ.-ին՝ 35 մլն, 1958 թ.-ին՝ 41 մլն, 1959 թ.-ին՝ 45 մլն, 1960թ.-ին՝ 50 մլն: Ֆինանսական տեսանկյունից նույնպես պայմանագիրը թույլ տվեց ստանալ անհամեմատ շատ ավելի եկամուտ, քան ԱԻՆԸ-ի գործունեության տարիներին: Եթե օրինակ

³⁸ محمد ١٣٨٤, ١٣٩٤

³⁹ O'Коннор 1958: 465.

⁴⁰ Арабаджян 1962: 60.

1950 թ.-ին ԱԽՆԸ-ը Իրանում արդյունահանելով 31,8մլն տոննա նավթ՝իրանական կառավարությանն էր վճարել 16 մլն ֆունտ սթերլինգ, ապա ՄՆԿ-ն 1957 թ.-ին արդյունահանելով 34,9 մլն տոննա՝ Իրանին էր վճարել 76,4 մլն ֆունտ սթերլինգ⁴¹: Սակայն տրամաբանական էր նաև այն, որ ՄՆԿ-ի ընկերությունները շատ ավելի մեծ եկամուտ էին ստանում իրանական նավթի շահագործումից: Իրանական նավթի ինքնարժեքը մի քանի անգամ ավելի ցածր էր ամերիկյան նավթի ինքնարժեքից: 50-ական թվականների կեսերին Իրանում արդյունահավող յուրաքանչյուր բարելի համար կատարված ծախսը կազմում էր 20 ցենտ, իսկ ԱՄՆ-ում 1,45-1,75 դոլար⁴²: ՄՆԿ-ի կազմի մեջ մտնող ընկերությունները նույն 50-ական թվականների կեսերին տնօրինում էին հում նավթի արդյունահանման գրեթե 99 %՝ բացառությամբ ԱՄՆ-ի, նավթավերամշակման գործարանների 90 %-ը, ինչպես նաև նավթի իրացման շուկայի 90 %-ը⁴³:

Այսպիսով վերլուծության ենթարկելով և ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ գալիս ենք հետևյալ եզրահանգումների.

ՄՆԿ-ի և իրանական կառավարության միջև կնքված պայմանագիրը շատ հարցերում հեռու լինելով կատարյալ պայմանագրից՝այնուամենայնիվ մինչ այդ Իրանի կողմից կնքված ամենահաջող պայմանագրերից էր, քանզի առաջին անգամ նավթի վաճառքից ստացվող շահույթը բաժանվում էր 50:50 տարբերակով:

⁴¹ Арабаджян 1976: 270.

⁴² Issawi and Yeganeh 1962: 91.

⁴³ Frank 1966: 129.

Իրանում նավթարդյունաբերության ազգայնացման համար մղված պայքարը հեղաշրջման միջոցով կասեցվեց, սակայն միևնույն ժամանակ նրա կրկին բռնկվելու մտավախությունն ինչ-որ տեղ ստիպեց, որ նավթային ընկերություններն Իրանի հետ հավասար պայմաններով պայմանագիր կնքեն:

Ի տարբերություն Պարսից ծոցի նավթ արդյունահանող արաբական երկրների Իրանն ունենում էր Ազգային նավթային ընկերություն:

Կարևոր է այն հանգամանքը, որ չնայած Իրանական ազգային նավթային ընկերությունն ըստ պայմանագրի գործունեության անհամեմատ փոքր տարածք էր ձեռք բերում և իրավասությունների լայն շրջանակ չուներ, սակայն դա նյութական հենք էր ստեղծում ազգային նավթային արդյունաբերության զարգացման, ինչպես նաև տեղացի բնակչությունից մասնագիտական կադրերի պատրաստման համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Арабаджян А. 1962, Международный нефтяной консорциум и экономика Ирана, Народы - «Азии и Африки», №2, с. 57-69.
- Арабаджян А.З. 1976, Иран, Очерки новейшей истории, Москва, 469 с.
- Иванов М.С. 1965, Новейшая история Ирана, Москва, 253 с.
- О'Коннор Х. 1958, Империя нефти, Изд. Иностранной Литературы, Москва, 490 с.
- Элвелл-Саттон Л. 1956, Иранская нефть, Издательство иностранной литературы, Москва, 424 с.
- Bamberg J. H. 1994, The History of the British Petroleum Company Cambridge University Press, Vol. 2, 668 p.
- Doty Robert C., Britain, Iran heal diplomatic break; seek fair oil pact; Relations to Resume After Laps of 13 Months-Kashani Attacs Move by Zahedi, 1953, «The New York Times», December 5.
- Engler R. 1969, The Politics of Oil, Chicago, 565 p.

Foreign Relations of the United States (FRUS), United States Department of State, Iran, 1952-1954, Vol. 10, Doc. No 353,355,360,363,371,372,373,463.

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10>

Frank H.J. 1966, Crude Oil Prices in the Middle East: A Study in Oligopolistic Price Behavior, New York, 211 p.

The full text of «1954 Iran Oil Consortium Document»

https://archive.org/stream/1954IranOilConsortium/1954%20Iran%20Oil%20Consortium_djvu.txt

Iran, allotment to, for technical assistance, « Department of State Bulletin», Sep. 14, 1953, Vol. 29, part 1, 350 p.

Issawi Ch. And Yeganeh M. 1962, The Economics of Middle East Oil, New York, 230 p.

Norouzi A., The Mossadegh Project, Forming a Consortium, William Fraser's Statement to AIOC Stockholders,

<http://www.mohammadmossadegh.com/news/anglo-iranian-oil-company/sir-william-fraser/>

Shwadrان B. 1955, The Middle East, Oil and the Great Powers, New York, 630 p.

Biography of Howard W. Page, Multinational Corporations and United States Foreign Policy, Hearings, February 20 and 21, March 27 and 28, 1974, 594 pages.

https://books.google.am/books?id=49vFSKZfnwoC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gb_s_g_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

رامخی ل. ۱۳۸۶، احمد، موج نفت: تاریخ نفت ایران از امتیاز تا قرارداد، تهران، ۲۸۷ صفحه.

(Rasekhi L. 1386, Mouje naft: tarikhe nafte Iran az emtiyaz ta gharardad, Tehran, 287 safhe)

روحانی ف. ۱۳۵۳، تاریخ ملی شدن صنعت نفت ایران، تهران، ۵۵۲ صفحه.

(Rouhani F. 1353, Tarikhe meli shodane saanate nafte Iran, Tehran, 553 safhe)

اطلاعات، مورخ ۱۹ مهر ماه، ۱۳۳۲.

(Etelaat, movarekhe nuzdahe mehr mah, 1332)

فرمانفرمایان م. ۱۳۷۳، از تهران تا کاراکاس، نفت و سیاست در ایران، تهران، ۷۳۳، ۹۰۰ صفحه.

(Farmanfarmayan M. 1373, Az tehran ta Karakas, naft va siyosat dar Iran, Tehran, 900 safhe.)

کرونبرگر ه. ۱۳۸۱، خون در راه نفت، ترجمه ی محمد اشعاری، تهران، نشر
ثالث، ۲۹۳ صفحه.

Kronberger H.1381, Khun dar rahe naft, tarjomeye Mohammade
Ashari, Tehran, nashre sales, 293 safhe)

موحد م. ۱۳۸۴، خواب آشفته ی نفت، از کودتای ۲۸ مرداد تا سقوط زاهدی،
تهران، ۵۴۵ صفحه.

Movahed M.1384, Khabe ashofteye naft, az kudetaye bistohashte
mordad ta soghute Zahedi, Tehran, 545 safhe)

Հապավումներ

ԿՀՎ - Կենտրոնական հետախուզական վարչություն

ՄԻ 6 - Միլիթերի ինթելիցենս

ՄՆԿ - Միջազգային նավթային կոնսորցիում

ԱԻՆԸ - Անգո- իրանական նավթային ընկերություն

ԻԱՆԸ - Իրանական ազգային նավթային ընկերություն

Հայկ Սողոմոնյան - ՀՀ ոստիկանության
կրթահամալիր,
պարսկերեն լեզվի դասախոս
hayksoghomonyan1985@gmail.com

IRAN'S AGREEMENT WITH THE INTERNATIONAL OIL CONSORTIUM (1954)

Key words: *International oil Consortium, oil agreement, British Petroleum, Mohammad Mossadiq, Iran, nationalization.*

The International Oil Consortium was founded in 1954 to exploit Iranian oil and to replace the Anglo-Iranian Oil Company (created in 1909), whose enterprises were nationalized by Iran in 1951. The end of the Mohammad Mossadiq era meant that negotiations could open between the new pro-Western Iranian government of Prime Minister Fazlollah Zahedi and the British as well as the Americans. The negotiations resulted in the formation of the 1954 Consortium Agreement which gave the rights of extracting petroleum to a Consortium of eight European and American companies. 40 percent of the shares of the Consortium was allocated to British Petroleum (BP), which AIOC had been renamed earlier, 14 percent to Royal Dutch Shell, 6 percent to Compagnie Française des Pétroles (CFP), with the remaining 40 percent to be split equally between five American companies (Standard Oil of New Jersey, Texas Oil, Gulf Oil, Socony Vacuum Oil, Standard Oil of California). In accordance with the new agreement Iran was to share the profits from the oil production with the Consortium members on a 50-50 basis, which was the agreement that most Middle Eastern countries had with foreign oil companies, but had no say in the administration of the Consortium.

**Hayk Soghomonian - Educational Complex of Police
of RA, Lecturer in Persian Language
hayksoghomonian1985@gmail.com**